

- єдність і цілісність, яка обумовлена основною метою функціонування комплексу науково-професійної підготовки в напрямі формування і проведеної системи його формування;
- ієрархічність територіального характеру комплексу, де регіональні підкомплекси різного навчального рівня є складовими загальнодержавного інтегрованого комплексу науково-професійної освіти, що враховують специфічні умови конкретного виробництва (замовника спеціалістів) в рамках просторових координат.

Схематично модель складових державного комплексу науково-професійної освіти потребує кількісних і якісних характеристик, які нами доповнені на основі експертної оцінки системи показників.

Саме в навчальних закладах найчастіше підвищують кваліфікацію (проходять перекваліфікацію) найменші працівники під час трудової діяльності. Тому важливим кроком у процесі реформування освітньої політики має бути збереження мережі цих закладів.

Аналіз впливу динаміки кількості професійно-технічних навчальних закладів на рівень освіти працівників показав, що із зростанням доступності освіти та збільшенням цінності вищої освіти, працівники намагаються підвищувати кваліфікацію і змінювати спеціальності в тих навчальних закладах, по закінченню яких у них буде більше можливостей як для кар'єрного зростання, так і для підвищення рівня доходів. Працівники намагаються отримувати першочергово диплом про вищу освіту.

Політична нестабільність у країні та високий рівень інфляції, постійна загроза втрати робочого місця сприяє тому, що навіть в умовах зростання вартості навчання працівники змушені підвищувати освітній рівень. Дефіцит робочих місць у країні призводить до гострої конкуренції серед найманих працівників за право обіймати ту чи іншу посаду. Маючи можливості обирати, працедавці не завжди пропонують претендентам на роботу ту оплату праці, на яку вони дійсно заслуговують.

Кількість навчальних закладів професійно-технічної освіти та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, навпаки, вірогідно, зростає, що можна пояснити кількома причинами. По-перше, збільшення попиту на робітничі професії, оскільки при середньому значенні чисельності випуску кваліфікованих робітників 300 тис. осіб, кількість вільних робочих місць, наданих службі зайнятості роботодавцями вже протягом 2010 року, перевищувала 1,5 млн, також при пропонуванні відповідної оплати праці та забезпечення працедавцями гідних умов працевлаштування, можливий варіант перегляду молоддю цінності робітничих спеціальностей.

У статті зроблено теоретичне узагальнення головних складових комплексу науково-професійної освіти та запропоновано вирішення наукового завдання щодо вдосконалення управління соціально-економічною ефективністю функціонування сфери освітніх послуг з метою збільшення її впливу на соціально-економічний розвиток в Україні.

Література.

1. Україна потребує нової освітньої політики [Електронний ресурс] / Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу: <http://www.icps.com.ua>.
2. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

3. Стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні: зб. документів і матеріалів. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 171 с.

4. Рубан Ю. Г. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: моногр.; за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 655 с.

5. Мортіков В. В. Економічний механізм формування ефективної зайнятості: моногр. / В. В. Мортіков. – Луґаськ: Вид-во СНУ, 2001 – 236 с.

6. Лібанова Е. М. Людський розвиток в Україні: 2004 рік: [щорічна науково-аналітична доповідь] / Е. М. Лібанова. – К.: Держкомстат України, 2004. – 264 с.

7. Крижко В. В. Аксіологічний потенціал державного управління освітою: навч. посіб. / В. В. Крижко, І. О. Мамаєва. – К.: Освіта України, 2005. – 224 с.

8. Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України на період до 2017 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.07.09 р. № 851-р [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

9. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо стану системи освіти України перед початком нового 2008–2009 навчального року [Електронний ресурс] – Комітет Верховної Ради України з питань освіти і науки. – Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua>.

УДК 323.1:327.39(1-87)

Майя Сичова

ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКОГО ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ

Стаття містить огляд теоретичного матеріалу щодо зарубіжних практик державно-управлінського впливу на формування міжетнічної толерантності в суспільстві. Розглядається можливість інтерполяції зарубіжних практик формування міжетнічної толерантності в суспільстві до сучасних реалій етнічної політики України.

Ключові слова: етнічна політика, принцип недискримінації, міжетнічна толерантність.

Проблематика міжетнічних відносин виходить за межі конкретної держави і є загальносвітовою. Протягом останніх століть, лише суспільствам, які побудовані на засадах політичного плюралізму і толерантності вдавалося забезпечити існування розмаїття без суттєвої загрози соціальній злагоді. Але події на Балканах, нещодавній російсько-грузинський конфлікт та терористичні акти вересня 2001 року в США стали доказом того, що захист прав національних меншин безпосередньо пов'язаний з питаннями сучасної геополітики, ведення якої на засадах міжетнічної толерантності гарантуватиме підтримання миру і безпеки в світі. Розу-

міння тенденцій сучасного світового розвитку дозволить ефективно адаптувати етнонаціональну політику України до сучасних етнонаціональних викликів.

☞ Сьогодні в Україні проблемою гармонізації міжетнічних відносин займаються вчені різних галузей науки, а саме: Л. Аза, Л. Головатий, О. Грива, Б. Втух, В. Зорько, О. Майборода, В. Мухтерем, Л. Орбан-Лембрик, О. Сербенська, Т. Сенюшкіна, В. Скуратівський, Ю. Тищенко, В. Троцинський та інші.

☞ Поряд із цим, сучасному науковому баченню проблеми міжетнічної толерантності бракує досліджень, які розкривають зарубіжні практики державного управління в усуненні чинників напруженості в сфері етнонаціонального розвитку.

☞ Виходячи з вищезазначеного, *мета* статті полягає у дослідженні можливості інтерполяції зарубіжних практик державно-управлінського впливу на формування міжетнічної толерантності в суспільстві до сучасних реалій етнонаціональної політики України, що обумовлює вирішення відповідних завдань, а саме: дослідити практики зарубіжних демократичних держав в усуненні чинників напруженості в сфері етнонаціонального розвитку та розглянути можливість адаптації кращих з них.

☞ Сучасні реалії вимагають відповідної переоцінки власних етнополітичних інтересів українського суспільства. Необхідна переоцінка всієї системи суспільної та етнонаціональної свідомості та врахування світового досвіду генези національних держав і етнополітичних практик країн розвиненої демократії.

Європейське співтовариство, зокрема РЄ, постійно цікавиться потребами національних меншин. Ефективним механізмом є Європейська комісія проти расизму і нетерпимості (ЄКРН), що відстежує прояви расизму та будь-які форми нетерпимості і дискримінації в державах-членах РЄ. ЄКРН розробляє загальні політичні рекомендації та співпрацює з представниками громадянського суспільства з метою поширення знань у цій галузі. Комісія також підтримує зв'язок з іншими організаціями у цій сфері, зокрема такими як: секретаріат Комітету ООН з питань ліквідації расової дискримінації, Бюро ОБСЄ з питань демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ), агенція з основних прав Європейського союзу.

Широка законодавча база Європи сприяє впорядкуванню міжетнічних відносин на основі правових норм. Демократичні держави, прагнучи зберегти баланс між забезпеченням прав та інтересів більшості населення та етнічних меншин, надають додаткові спеціальні права і переваги як певним групам етнічних меншин, так і окремим членам цих спільнот. Проблема недискримінації за етнічною ознакою базується на принципі повної ліквідації дискримінації особистості. Ця норма закріплена Загальною декларацією прав людини та багатьма іншими міжнародними правовими актами такими, як Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966р.), яка також включає дискримінацію за етнічними ознаками. Декларація принципів толерантності й багато інших.

Практично кожна європейська країна закріпила в конституційних положеннях норми, які стосуються недискримінації національних меншин та осіб, що до них належать. Окрім того, такі норми часто є в законах галузевого та міжгалузевого значення. Конституції європейських держав прийняті переважно на початку 90-х років ХХ ст., тому питання недискримінації за етнічною ознакою відображаються і в сучасному європейському

законодавстві. Ці закони, перш за все, встановлюють заборону на дискримінацію у сфері реалізації особами трудових, житлових прав та прав на користування різноманітними послугами тощо. Також більшість європейських держав на законодавчому рівні забороняють асоціації, що пропагують будь-які форми етнічної інтолерантності.

Українська молода держава приєдналась до багатьох міжнародних правових ініціатив у сфері захисту прав людини. Проте певні загальноєвропейські норми та документи Україна не може використати повністю та беззастережно, зокрема Конвенцію Міжнародної організації праці про корінні та інші народи 169 [4]. Не зважаючи на те, що в Конституції України існує згадка про корінні народи, вони не названі в жодному українському правовому документі. То ж складно визначити на кого саме розповсюджується цей термін в Україні. Разом з тим, згідно з конвенцією 169 МОП, вона застосовується по відношенню до народів, які потребують захисту і порятунку, через загрозу знищення, асиміляції, розчинення в більшому середовищі. Але в ній відсутня згадка про права на національне самовизначення, тим більше у формі державного самовизначення, на що претендує кримськотатарський народ в Україні т. ін.

Все ж варто врахувати деякі корисні практики демократичних держав. До прикладу, з 1 липня 2004 р. в Австрії набув чинності новий Федеральний закон «Про єдиний підхід», згідно з яким ніхто не може підлягати дискримінації у відносинах працевлаштування і праці через стать, етнічну приналежність, релігію чи світогляд, вік або сексуальну орієнтацію. Австрія впроваджує також велику кількість освітніх програм у цій сфері. Усі австрійські газети працюють із врахуванням «Кодексу честі австрійської преси», запроваджено також спеціальний інтернет-проект.

У Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії прийнято Акт про рівні можливості (2006 р.), яким не забезпечуються права окремим меншинам, а навпаки – встановлюються правила, які забороняють виділяти будь-кого за певними ознаками. Офіс уряду (ОУР) з питань рівності щорічно розробляє стратегію та пріоритети уряду у даній сфері та звітує перед Парламентом про їх виконання. Під егідою ОУР діє також Комісія з питань забезпечення рівності та прав людини. Уряд також оприлюднив ініціативу під назвою «Покращення можливостей посилення суспільства», яка спрямована на сприяння рівності між представниками різних рас і встановлення тісніших зв'язків між громадами у Великій Британії. Існують окремі місцеві ініціативи. Завдяки новій телефонній гарячій лінії жителі Йоркширу та Хамберсайду цілодобово можуть повідомляти про факти та випадки расистського характеру.

В Греції лібералізовані положення основного закону країни з питань громадянства – «Кодексу про громадянство Греції». Прийняттю цього закону передувала масштабна роз'яснювальна кампанія в ЗМІ, адресатом якої були широкі верстви грецького суспільства, а також спеціальні заходи за участі представників іноземних дипломатичних місій та консульських установ відповідних країн, профільних неурядових організацій, правників тощо. Квінтесенцією таких пропагандистських заходів грецьких урядів та підконтрольних ЗМІ стало гасло «Греції потрібна нова кров» ЗМІ. Телерадіомовлення цієї країни збільшило трансляцію інформаційних програм, пов'язаних із захистом прав людини. «Агентство македонської преси» активно обстоює ідею боротьби з расизмом та ксенофобією в засобах масової інформа-

ції. Поряд із законодавчим поліпшенням стану мігрантів, просвітницькою роботою в учбових закладах, ЗМІ та по лінії впливової в суспільстві грецької церкви, спрямованими на подолання нетерпимості та відповідно діяльністю омбудсмана, превентивні та каральні заходи Поліцейського відомства згаданого міністерства стримують рівень насильства на міжнаціональному ґрунті.

Юридичний статус і права національних меншин, що проживають на території Естонії, визначені в Конституції і Законі про культурну автономію національних меншин. Працює також Державна інтеграційна програма 2008–2013. За впровадження Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїтості форм культурного самовираження в Естонії відповідає Міністерство культури. Сфера діяльності, пов'язана з інтеграцією, тісно стикається також з діяльністю Міністерства освіти і науки, Міністерства внутрішніх справ та інших установ, що займаються освітою національних меншостей та питаннями інтеграції. Державна інтеграційна програма здійснюється за трьома напрямками: культурно-освітнім, соціально-економічним та політично-правовим.

Республіка Ірландія прийняла законодавчий акт про заборону розпалювання ненависті» у 1989 р. Метою закону є заборона підбурювання до ненависті з ознак раси, релігії, національності або сексуальної орієнтації. Працює Національний план дій проти расизму. Незалежний експертний орган, який відповідає за протидію расизму та налагодження взаємодії між етнічними групами, співробітництво з державними та недержавними структурами у цій галузі створений ще у 1998 р. (Національний Комітет з питань расизму та міжетнічної взаємодії).

Іспанія визнана єдиною нацією, сформованою на основі різних етнічних груп, що потребує відповідної нормативно-правової бази. Попри прийняття у 2000 р. Органічного Закону проти насильства, расизму, ксенофобії та нетолерантності в спорті, запровадженню Стратегічного плану з питань громадянства та інтеграції на 2007–2011 рр., міжнародні правозахисні організації висувають безліч претензій щодо недостатньої відкритості та ефективності етнонаціональної політики Іспанії.

Згідно з італійським законодавством, будь-які дії, що безпосередньо чи опосередковано спричиняють вирішення, виключення, обмеження або надання переваг на підставі расового принципу, за кольором шкіри, походження, релігійних переконань вважаються дискримінаційними. Пропаганда та апологія фашизму в Італії є злочином, згідно з положенням закону «Шельба».

Ефективною вважається етнонаціональна політика Казахстану. Так, етнічна дискримінація, відповідно до Кримінального кодексу РК є карним діянням, що передбачено статтями 141 «Порушення рівноправності громадян», 160 «Геноцид», 164 «Порушення соціальної, національної, родової, расової і релігійної ворожнечі». Одне з найважливіших нововведень конституційної реформи – збільшення числа депутатів у Мажилісі Парламенту до 107 чоловік, 9 із яких обираються Асамблеєю народу Казахстану (конституційний орган, який очолює Президент країни, і діяльність якого спрямована на зміцнення міжетнічної і міжконфесійної злагоди). 17 липня 2010 р. Президент Н. Назарбаєв, виступаючи на неформальній зустрічі глав МЗС країн ОБСЄ, заявив, що тематика толерантності буде в центрі уваги Казахстану під час головування РК в Організації Ісламської конференції (ОИК) у 2011 р. Він також відзначив, що тематика толерантності могла б увійти до порядку денного майбутнього саміту глав держав ОБСЄ.

У Канаді, яку називають державою етнічних меншин, пов'язаних загальнонаціональною ідеєю, у 1988 р. прийнято Закон Канади про багатокультурність, а в 2005 р. – п'ятирічний «План дій проти расизму». Особливістю канадського досвіду у сфері боротьби із проявами ксенофобії, расової та етнічної дискримінації є те, що вона спрямована на попередження виникнення таких випадків, а не на боротьбу із їхніми наслідками. Головним державним органом, який здійснює роботу щодо боротьби із расовою та етнічною дискримінацією та є основним виконавцем «Плану дій проти расизму», є Департамент канадської спадщини, що реалізує низку освітніх, дослідницьких та інформаційних кампаній у цій сфері. При цьому правоохоронні органи залучаються до боротьби із ксенофобією лише у випадку скоєння злочинів, що, відповідно до Кримінального кодексу Канади здійсненні на підґрунті расової чи етнічної ненависті. Девізом канадського «Плану дій проти расизму» є гасло «Канада для всіх», а його завданням – залучення усіх канадців незалежно від расового чи етнічного походження до участі у суспільному, політичному та економічному житті країни задля її економічного процвітання. Прийнято також Етичний кодекс Канадської ради з питань телемовлення, що є добровільним об'єднанням телемовних компаній країни. З метою просування в канадському суспільстві ідей етнічного та расового різноманіття уряд Канади у 2008 р. заснував нагороду у сфері багатокультурності, що носить ім'я канадського сенатора українського походження, автора політики багатокультурності Канади. Ця відзнака є щорічною нагородою, яка присуджується окремим особам або колективам, що працюють для просування ідей культурного різноманіття та інтеграції новоприбулих іммігрантів до канадського суспільства. Разом із відзнакою переможець отримує грант на 10 тис. доларів для реалізації інформаційних, освітніх або культурних проєктів у сфері багатокультурності.

У США питання боротьби з проявами расизму, ксенофобії, антисемітизму та фашизму, а також питання відповідальності за прояви етнічної, расової, релігійної нетерпимості, пропаганду насильства, розпусти регулюється як на федеральному рівні, так і на рівні законодавства окремих штатів, а також судового практикою США, яка становить частину національного законодавства.

При Міністерстві внутрішніх справ Фінляндії існує Національна наглядова Рада з питань етнічних відносин При Раді працює Інститут Послів доброї волі з питань етнічних меншин. Таким чином, впливові особистості, використовуючи свій досвід і соціальне становище, сприяють покращенню міжетнічних відносин. У 2011 р. у Фінляндії, вперше у світовій практиці, планується заснувати нову інституцію під назвою «Емігрантський парламент», до якого мають увійти 50 представників мігрантів та іноземців, які проживають у Фінляндії більше 2 років. Орган не матиме офіційного статусу, проте автори ідеї сподіваються, що його діяльність буде суттєво впливати на формування громадської думки та прийняття рішень на державному рівні. Комерційні інтернет-оператори Фінляндії оприлюднили директиви щодо належної поведінки в Мережі. Ці правила забороняють, серед іншого, будь-які форми расизму і підбурювання до расизму. Існують також керівні принципи для журналістів, розроблені Радою з питань засобів масової інформації.

Французька Республіка у 1990 р. прийняла «Закон Гессо» № 90-615, який спрямований на попередження та припинення будь-яких актів расизму, антисемітизму або ксенофобії та Закон «Про посилення покарань за дії расового, антисемітського та ксенофобського характеру»

№ 2003-88 від 3.02.2003 р. та ін. Створено розгалужену мережу адміністративних органів управління міграційними процесами та нагляду за дотриманням основних прав і свобод людини Проте, незважаючи на стримуючі дії французького уряду, протягом останніх років фіксуються збільшення правопорушень, здійснених на расовому підґрунті у Французькій Республіці, на 20,4 %.

Шведське законодавство про освіту передбачає обов'язкове викладання предмету з основ громадянського суспільства щодо рівності, демократичних цінностей, поваги до суверенітету особистості, піклування про спільне середовище проживання, боротьби з расизмом. Швеція ухвалила також спеціальний закон, що стосується питань антисемітизму. Кримінальним кодексом Швеції забороняється агітація проти тієї чи іншої національної або етнічної групи. Свобода висловлення в ЗМІ захищена і закріплена в конституційних положеннях Закону про свободу преси і Закону про свободу висловлення. З 1 січня 2009 р. в Швеції набув чинності новий Закон «Про дискримінацію». Положення третьої частини Закону, зокрема, зобов'язують роботодавців кожні три роки та керівників навчальних закладів щороку укладати плани заходів по запобіганню та усуненню випадків дискримінації, а також звітувати щодо виконання цих планів. 1 січня 2009 року вступив в силу Закон «Про омбудсмена з питань дискримінації». Цими питаннями опікується Міністерство інтеграції та гендерної рівності Швеції, а також Офіс Омбудсмена. Питаннями подолання проявів антисемітизму також займається Центр боротьби проти расизму, створений в 2004 р., який є загальнонаціональною організацією, що об'єднує близько 100 неурядових організацій. Уряд Швеції зробив свій внесок у створення некомерційної організації «Центр проти расизму» та інших [6].

Отже, для розвитку толерантних міжетнічних відносин держави використовують різноманітні механізми, залучаючи до цього як державні структури, так і недержавний сектор. Загалом практики зарубіжних держав з протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації базуються на тому, що культурні традиції «більшості» чи «меншості» не можуть переважати принципи й стандарти Європейської конвенції з прав людини та інші правові інструменти.

Етнонаціональна структура України не схожа на структуру жодної з країн Північної Америки та Європи, хіба що має схожість з Французькою. Але, вона значно відрізняється від поліетнічних Іспанії та Великої Британії, які, окрім етнічної більшості, мають чисельні етнічні меншини, до того ж автохтонні. Не можна порівнювати українську етнонаціональну структуру й з структурою таких країн, як: Швейцарія, Бельгія, колишня Югославія, адже вони не мають етнічної спільноти, яка б чисельно переважала інші [1, с. 101].

Враховуючи світові практики державно-управлінського впливу на формування міжетнічної толерантності в суспільстві потрібно врахувати, що на відміну від багатьох багатонаціональних суспільств в Україні існують диспропорції за етнічною ознакою, які не сприяють розвитку титульної нації. Наприклад, престижні соціальні статуси мають урбанізованіші етнічні групи в Україні, серед яких українців меншість т. ін. Не менш важливим є питання комунікативно-мовної інтеграції, відтворення спільного україномовного середовища, єдиного гуманітарного простору в умовах розмаїтості культур та на засадах толерантності.

На думку іноземних експертів, в Україні не лише влада, а й громадські організації, політичні партії та всі

небайдужі українці повинні долучитися до боротьби проти ксенофобії і расової нетерпимості [2]. Необхідно активізувати участь у міжнародних ініціативах та проєктах, спрямованих на подолання ксенофобії, етнічної та расової дискримінації у світі, зокрема у проєктах, що реалізуються такими міжнародними організаціями, як: ООН, Комісія ООН з прав людини, ЮНЕСКО, ОБСЄ та ін. Міграційна політика держави також потребує негайної адаптації до європейських норм та стандартів.

Висновки. Отже, повністю інтерполювати досвід будь-якої країни щодо державного управління в усуненні чинників напруженості в сфері етнонаціонального розвитку Україна не може через особливості етнонаціональної структури та соціальні диспропорції за етнічною ознакою. Але корисно скористатись окремими напрацюваннями, зокрема слід переглянути організаційно-правові важелі етнонаціональної політики у напрямі розширення превентивних заходів. Необхідно також створити спеціальну інституцію, яка б відповідала за впровадження інтеграційної політики на засадах толерантності та плюралізму в умовах українського етнічного розмаїття. Але найважливіше завдання для української етнонаціональної політики – зробити висновки з помилок допущених урядами інших держав.

Перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження відкрило необхідність поглибленого аналізу оптимізації адміністративно-правових важелів державного регулювання етнонаціональної сфери в Україні, що є пріоритетним напрямом подальшого вивчення проблеми.

Література.

1. Балушок В. С. Україна: поліетнічна чи моноетнічна? / В. С. Балушок // Сучасна етнічна структура українського суспільства: теоретичні та практичні аспекти: Збірник доповідей / Державний комітет у справах національностей та релігій. Упор. Саган О. Н., Пилипенко Т. І. – К. : «Світ знань», 2008. – 128 с.
2. Європа підтримує проведення в Україні структурних реформ – як крок на шляху утвердження толерантності в суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4d80ea7083a96>.
3. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція : постановка проблеми в українському контексті : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Л. О. Аза. – К. : Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2003. – 58 с.
4. Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах N 169 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ilo.org/ilolex/russian/docs/conv169.htm>.
5. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект:[Моногр.]. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. – 204 с.
6. Лист Міністерства закордонних справ України Держкомнацрелігій від 16.11. 2010 р. № 203 Щодо реалізації Плану заходів з протидії проявам ксенофобії.